

Subminarea sistemelor totalitare din Europa secolului al XX-lea prin ironie

Drd. Gabriel Preda
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați

Résumé: Tout régime autoritaire-dictatorial est resté dans l'histoire par l'étouffement de la démocratie et par le déclenchement de la résistance cachée à l'aide des stratégies subversives, duplicitaires de l'ironie. Le XX-eme siècle a connu, durant presque soixante années, la dictature des extrêmes; le fascisme et le communisme ont lutté pour la suprématie socio-politique, mais la dispute a glissé, au fur et à mesure, vers l'anecdotique. L'attitude arrogante et le comportement violent des nazis ont réussi à détourner l'antipathie et la haine dont „bénéficiaient” les communistes. Dans la Russie, les dirigeants et le régime bolchévique étaient déjà les sujets récurrents de l'humour plus ou moins explicite. L'apparition colérique de Hitler et l'exhibition mégalomane du nazi, suivies de l'agression raciale, ont conduit à une diminution des anecdotes anti-bolchévique et à la multiplication des ironies anti-nazies.

Mots-clés: communisme, nazisme, totalitarisme, anecdote politique, ironie, société

Conducătorii despotici au fost mereu în vizorul inteligenței individuale sau colective; antipatizați, satirizați (adesea cu frică), tiranii constituie de mult un subiect pentru anecdote. Petronius, Swift, Voltaire, Hugo, Bulgakov, Orwell sunt cele mai cunoscute personalități literare ce au ironizat sistemele totalitare. În afara literaturii propriu-zise, a existat și există folclorul urban, vocea sarcastică a maselor. Ironia anticomunistă a avut ca punct genezic spiritele critice, preponderent din mediul intelectual urban.

Anii interbelici au adus o ascensiune surprinzătoare a extremiștilor. Atât nazismul, cât și comunismul, au câștigat voturi prin demagogie, prin cultivarea utopiilor care au manipulat și au convins masele. Stalin și Lenin au speculat revoltele populare din Rusia, instaurând pas cu pas regimul bolșevic, ale cărui trăsături sunt regășibile în lume chiar și azi, după un secol.

După 1945, regimurile comuniste din Europa centrală și estică s-au comportat asemănător sistemului nazist, împotriva căruia se manifestau cu

maximă înverșunare; o politică totalitară a fost înlocuită cu alta. Comuniștii n-au avut nicio rețineră în asumarea unor concepte vehiculate inițial în dogma nazistă, cum ar fi sintagma *omul nou*.

În perioada de tranziție 1945-1947 numeroși legionari activi ori simpli membri ai Gărzii de Fier s-au înscris în ceea ce va deveni din 1948 PMR (Partidul Muncitoresc Român). [1] Unii au intrat în „organizațiile democratice” pentru a fi la curent cu mersul lucrurilor și au rămas credincioși doctrinei legionare, alții au abandonat nazismul, conformându-se normelor socialiste. Într-un articol din Jurnalul Național, Ilarion Țiu reușește a sintetiza dualitatea foștilor combatanți:

Când se întâlneau, foștii legionari ridicau în sus brațul stâng, și cu pumnul închis strigau cât mai tare: „Hai noroc, tovarășe!”, după care își strângeau mâna dreaptă și în șoaptă își spuneau: „Camarade, nu fi trist! Legiunea progresează prin Partidul Comunist”. După acest „incident”, considerat un indiciu al primejdiei renașterii legionarismului, autoritățile au dispus urmărirea tuturor legionarilor înscriși în „partidele democratice”. [2]

Acest ritual și-a găsit ecou într-o cunoscută epigramă a lui Păstorel Teodoreanu, a cărui intenție a fost nu speranța renașterii Gărzii de Fier, ci ironizarea comuniștilor:

*Căpitane,
Nu fi trist!
Garda merge înainte
Prin partidul comunist! [3]*

Epigrama postbelică a lui Păstorel se adresează imaginar lui Zelea Codreanu (asasinat în 1938). Versurile constată sarcastic asocierea oportunistă a extremelor social-politice românești.

Disidența față de totalitarism – realizată prin artă și prin efectul comico-satiric – a fost o breșă în monotonia vieții cotidiene. Umorele antifascist și anticomunist au perturbat obișnuința îndochinării, a tiraniei unui Stalin sau Hitler și a demenței utopice promovate din spațiul sovietic și german. Satira ca frondă împotriva sistemului a funcționat prin răscol: rigidității aparatului dictatorial s-a opus, discreditându-l prin acțiune paralelă, ironia. Anecdotele și bancurile au subminat solemnitatea prostească și prostia solemnă a sistemelor autoritare; umorul s-a opus, prin relativizare și problematizare, totalitarismului. Ironia la adresa dictatorilor estici și vestici a avut și are subtilități descifrabile pe diferite grade ale creării, spunerii și receptării.

Atât puterea fascistă, cât și aceea comunistă au conștientizat potențialul și forța de impact a ironiei, așa că au reacționat dur, prin măsuri represive:

urmărire, cenzură și pedepsire a „vinovaților”. Cei care spuneau, colportau bancurile, nu au avut parte nici măcar de clemența pe care o aveau bufonii din partea monarhilor; regimurile totalitare din secolul al XX-lea s-au comportat mai restrictiv decât regii și împărații. Dacă în Germania lui Hitler, autoritățile s-au limitat la închiderea celor care satirizau nazismul, în Rusia lui Stalin au fost execuții și deportări.

Adolf Hitler și apropiații săi au câștigat alegerile din 1932, însă, ca întotdeauna, au existat conștiințe lucide care au sesizat derapajele cancelarului; o urmare a fost apariția bancurilor și anecdotelor. Ironia la adresa regimului hitlerist a venit atât din interiorul Germaniei, cât și din exterior.

Am selectat anecdote și bancuri ilustrative pentru distanțarea ironică față de comunism și nazism (diferența dintre banc și anecdotă constă mai ales în prezența unor personalități atestate istoric în anecdote):

- Cine a descoperit aparatul de ras electric?

- *Aparatul de ras electric a fost descoperit de Ivan Petrovici Sidorov... în pubela din spatele ambasadei americane.* [4]

Comicul rezultă din polisemia verbului *a descoperi*, el fiind folosit inițial cu sensul *a inventat* și apoi cu acela de *a găsit*.

- Cine a inventat sârma ghimpată?

- *Lisenko, care a încrucișat un șarpe cu un arici.* [5]

Ipoteza ca savantul Lisenko să fi inventat sârma ghimpată este asociată unei pseudogenetici, absurdului nefiresc.

Pe peretele muzeului se află două portrete; unul îl reprezintă pe savantul Ivanov care a inventat locomotiva, vaporul cu aburi și aeroplanul, iar celălalt pe savantul Petrov, care l-a inventat pe savantul Ivanov. [6]

Cele trei anecdote citate persiflează propaganda sovietică; mulți ani, Rusia bolșevică a avut tentative protocroniste, revendicând – în mod fals, nejustificat – prioritatea și proprietatea unor descoperiri și inovații.

O turmă de oi este oprită de grăniceri la frontiera dintre Rusia și Finlanda.

- *De ce vreți să părăsiți țara? le întrebă grănicerul.*

- *Din cauza NKVD-ului, răspund oile îngrozite. Beria a dat ordin să fie arestați toți elefanții.*

- *Bine, dar voi nu sunteți elefanți! exclamă grănicerul.*

- *Încercați să spuneți asta NKVD-ului! răspund oile.* [7]

O delegație georgiană vine în vizită la Stalin. Sunt primiți, discută în cabinetul lui și pleacă. După plecarea lor, Stalin începe să-și caute pipa. Deschide sertare, mută din locul lor teancuri de hârtii, dar n-o poate găsi. Îl cheamă pe șeful poliției secrete, Lavrenti Beria.

- *Beria, mi-a dispărut pipa. Du-te după delegații georgieni și întrebă-i dacă n-a luat-o vreunul dintre ei.*

Beria dispare imediat, iar Stalin continuă să-și caute pipa. După cinci minute, o găsește pe podea, sub birou. Îl cheamă iar pe Beria.

- E-n regulă, mi-am găsit pipa. Îți poți lăsa pe georgieni să plece.

- E nițel cam târziu, răspunde Beria. Jumătate dintre ei au recunoscut că au furat pipa, iar ceilalți au murit în timpul întrebărilor. [8]

Cele două anecdote selectate valorifică umorul negru, des vehiculat în regimurile dictatoriale. Prima interferează cu fabula, iar țintele ironiei sunt brutalitatea și ignoranța temutului NKVD. A doua anecdotă îl are ca protagonist pe Stalin; originar din Georgia, este vizitat de conaționali. Îi bănuiește pe aceștia de furt, iar sugestia este că însuși președintele are asemenea obiceiuri. Și în această anecdotă transpare aluzia la violența NKVD-ului. Ecourile acestor anecdote apar în bancuri din România postbelică.

Un chiriaș se mută în cameră nouă. Pereții sunt goi, dar există un cui și omniprezentele tablouri înrămate ale lui Lenin și Troțki.

- Nu știu pe care să-l spânzur și pe care să-l pun cu fața la zid... [9]

Bancul anticipă și a fost, probabil, sursă de inspirație pentru glumele pe seama tablourilor cu Nicolae Ceaușescu. Umorul este echivoc, sugerându-se intenția uciderii liderilor comuniști.

O țărăncă bătrână vizitează grădina zoologică din Moscova și vede pentru prima dată o cămilă.

- Doamne Dumnezeule, spune ea, uite ce-au făcut bolșevicii calului ăștia! [10]

Situația este amuzantă inițial datorită ignoranței femeii; substratul glumei, însă, este purtarea abuzivă și absurdă a regimului bolșevic, teroarea cultivată zeci de ani.

Un alt banc – împletind realul cu fabulosul - sugerează vigilența și forța persuasivă a sistemului comunist, care ar fi reușit să recruteze membri pentru poliția secretă chiar din rândul sfinților:

După „Marea Revoluție din Octombrie”, Dumnezeu trimite trei observatori în Rusia: Sfântul Luca, Sfântul Gheorghe și Sfântul Petru. Aceștia îi expediază trei telegrame: „Am căzut în mâinile CEKA. Sf. Luca.”

„Am căzut în mâinile CEKA. Sf. Gheorghe.”

„Totul este bine. Mă descurc. Ofițer CEKA Petrov.” [11]

Umorul antisovietic a împlinit un secol; el conține un număr enorm de anecdote și bancuri, iar acestea au fost reluate și adaptate în țările Blocului Comunist după al Doilea Război Mondial.

Anecdotica antinazistă este departe de notorietatea ironiei la adresa comunismului. Orice iubitor al cinematografului știe geniala satiră a lui Charlie Chaplin, *Dictatorul*, însă bancurile din această categorie sunt mult mai puține.

Explicația principală rezidă în faptul că sistemul hitlerist a avut o durată mai scurtă de existență în comparație cu socialismul european de sorginte rusă. Pe de altă parte, sunt prezente aceleași teme: demagogia, ignoranța, brutalitatea, birocrăția. Multe anecdote sunt construite ca dialoguri cu final surprinzător, de unde și umorul:

În seara de 27 februarie 1933 [incendierea clădirii parlamentului german de către naziști, n.n.], aghiotantul lui Göring intră în biroul șefului.

- Herr Ministerpräsident, arde Reichstag!

Göring se ultă la ceas, clatină surprins din cap:

- Deja?! [12]

Anecdota satirizează cinismul și ipocrizia lui Göring, reprezentant de frunte al sistemului nazist. Alte anecdote ironizează vanitatea aceluiași Göring, mai preocupat de vestimentație și de medalii decât de situație:

Aghiotantul lui Göring intră în goană în biroul șefului său și-1 anunță că este o urgență în clădire:

- S-a spart o conductă de apă în Ministerul Forțelor Aeriene!

Göring răspunde:

- Repede! Adu-mi uniforma de amiral! [13]

Göring a adăugat o săgeată diagonală sub medaliiile de pe piepții uniformeii. Pe săgeată scrie: „Urmarea pe spate.” [14]

Hitler vizitează un azil de nebuni. Toți pacienții îl primesc cu salutul nazist. Trecând prin fața lor, el ajunge la un bărbat care nu saluta.

- Dumneata de ce nu saluți precum ceilalți? întrebă Hitler.

- Eu sunt infirmierul, sosește răspunsul. Eu nu sunt nebun! [15]

Comicul reiese aici atât din circumstanțe (nebunii salutând riguros), cât și din incapacitatea lui Hitler de a distinge între pacienți și personalul azilului.

S-a terminat războiul și se pronunță condamnările. Hitler, Göring [Hermann Göring, comandantul aviației militare] și Goebbles [Joseph Goebbels, responsabilul aparatului de propagandă] atârnă în spânzurători. Göring se întoarce spre Goebbles:

- Ți-am spus că finalul se va decide în aer. [16]

Este umor negru, impregnat de sadism; imaginarul anecdotic al perioadei războiului proiectează moartea unora dintre cei mai detestați naziști, încheindu-se cu „poanta” ce mizează pe echivocul sintagmei *în aer*.

Ați auzit despre bărbatul dus la dentist? Dentistul i-a zis:

- Deschide gura.

Bărbatul a replicat:

- Nici vorbă. Nu te cunosc! [17]

Bancul face aluzie la strictetea și paranoia sistemelor totalitare în ceea ce privește exprimarea liberă, teama indusă oamenilor, care nu mai îndrăznesc a deschide gura nici la dentist.

Hitler și Göring sunt în Turnul Radio din Berlin. Hitler spune: -
Vreau să fac Berlinul fericit.

Göring răspunde:

- Păi, sari. [18]

Și această anecdotă vehiculează ideea morții lui Hitler, dorită chiar de germani.

- De ce poartă Hitler costum de scafandru?

- Ca să-și inspecteze flota. [19]

Anecdota poate fi o „producție” din afara Germaniei, databilă în perioada finală a marinei naziste, distruse de aliați.

Un muncitor îi povestește unui coleg cum s-a dus la o clădire guvernamentală pentru a căuta biroul care acorda creșterile salariale. Când a intrat în hol, a văzut două uși; pe una scria „Germani”, pe cealaltă scria „Alții”. A intrat pe a doua ușă. În spatele ei se aflau alte două uși, pe una scria „Căsătoriți”, pe cealaltă „Celibatari”. A intrat pe prima ușă. În spatele ei se aflau mai multe uși cu plăcuțe: „Un copil”, „Doi copii” și așa mai departe. A intrat pe ușa cuvenită și aventura continuă.

- Ce s-a întâmplat până la urmă? întreabă colegul.

- N-am rezolvat nimic. Dar asta zic și eu organizare! [20]

Bancul pare desprins din universul scrierilor caragaliene, kafkiene sau din romanele prozatorilor ruși Ilf și Petrov. În ciuda birocrăției și a timpului irosit, cetățeanul este manipulat și atât de îndoctrinat, încât se complăce în absurdul existenței.

Walter Ulbricht, primul lider comunist al RDG, este la restaurant. Una dintre chelnerițele care-l servesc flirtează cu el. Ulbricht este vrăjtit.

- Îți voi îndeplini o dorință, fătăduiește el.

Chelnerița se gândește, apoi spune:

- Vreau să deschizi zidul Berlinului pentru o zi.

Ulbricht îi face cu ochiul:

- Ca să rămânem singuri? [21]

Republica Democrată Germană a avut un traseu politico-social apropiat României: dictatura comunistă a înlocuit-o pe cea fascistă. Anecdota citată este regăsită în folclorul urban anticomunist din RSR: s-a păstrat ideea granițelor închise, iar Nicolae Ceaușescu apare ca protagonist, înlocuindu-l pe Walter Ulbricht.

Satira antitotalitară a născut multe bancuri și anecdote remarcabile, adevărate repere de literatură comică esențializată. Prin discreditarea

fascismului și a comunismului, umorul antitotalitar a avut și are identitate, iar contribuția la prăbușirea amintitelor sisteme nu poate fi ignorată. Concluzia acestei lucrări este legată de sintagmele *supraviețuire prin umor, rezistență prin ironie, opoziție față de absurd*.

Note

[1] Pe 24 iulie 1965, Partidul Muncitoresc Român a fost redenumit Partidul Comunist Român.

[2] <http://jurnalul.ro/scinteia/istoria-comunismului/comunism-garda-merge-inainte-cu-partidul-comunist-21930.html>

[3] <http://bloguluibalan.ro/index.php/stiri/106-omul-nou-a-fost-mai-intai-legionar-si-abia-apoi-comunist>

[4] Ben Lewis, *Istoria comunismului prin bancurile epocii*. București, editura Polirom 2015, p. 81

[5] Ibidem

[6] Ibidem

[7] Ibidem, p. 73

[8] Ibidem, p. 68

[9] Ibidem, p. 40

[10] Ibidem, p. 37

[11] Ibidem, p. 38

[12] Ibidem, p. 112

[13] Ibidem, p. 113

[14] Ben Lewis, op. cit., p. 113

[15] Ibidem

[16] Ben Lewis, op. cit., p. 114

[17] Ibidem, p. 118

[18] Ibidem, p. 119

[19] Ibidem, p. 120

[20] Ibidem, p. 127

[21] Ibidem, p. 129

Bibliografie

Corpus:

Ben Lewis, *Istoria comunismului prin bancurile epocii*. București, editura Polirom, 2015

Critică:

Alexandrescu, Sorin, *Identitate în ruptură. Mentalități românești postbelice*. București, editura Univers, 2000.

Cesereanu, Ruxandra, *Imaginarul violent al românilor*. Editura Humanitas, București, 2003

Cioroianu, Adrian, *Pe umerii lui Marx*. Editura Curtea Veche. București, 2013

Defays, Jean Marc, *Comicul: Principii, procedee, desfășurare*. Institutul European, Iași, 2000

Dinu, Mihai, *Comunicarea*. București, editura Orizonturi, 1994

Ionescu, Cristina; Lăzărescu, Gheorghe, *Dicționar de termeni literari*. București, editura Garamond, 1995

Jolles, André, *Forme simple*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2012

Mihuleac, Cătălin, *Pamfletul și tableta. Jurnalism sau literatură?* Editura „Universitatea Al. I. Cuza”. Iași, 2009

Niculescu Grasso, Dana Maria, *Bancurile politice în țările socialismului real*. București, editura Fundației Culturale Române, 1999

Orwell, George, *1984*. Editura Polirom, Iași, 2002

Soare, Florin (coord.), *Politică și societate în epoca Ceaușescu*. București, editura Polirom, 2013

Ștefănescu, Călin-Bogdan, *10 ani de umor negru românesc*. București, editura Paideia, 1991

Wellek, René; Warren, Austin, *Teoria literaturii*. Editura pentru literatură universală. Bucuresti, 1967

Wunenburger, Jean-Jacques, *Imaginarile politicului*. București, editura Paideia, 2005.

Zafiu, Rodica, *Limbaj și politică*. Editura Universității din București, 2007